

УДК 336.748.5 (477) (091)

Носань Наталія Сергіївна (1978 р. н.). Здобувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Коло наукових інтересів – *історія України періоду НЕПу*.

ПІДГОТОВКА ДО ЗАВЕРШЕННЯ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ 1922-1924 рр. В УСРР – ЗАМІНИ РАДЗНАКА КАЗНАЧЕЙСЬКИМ КАРБОВАНЦЕМ

У статті аналізуються підготовчі заходи до завершення реформування грошової системи УСРР, що проводилося у 1922-1924 рр. Автор акцентує увагу на законодавчих актах, що регулювали заміну радзнака казначейським карбованцем.

В статье анализируются подготовительные меры по завершению денежной системы УСРР, проводившиеся в 1922-1924 гг. Автор акцентирует внимание на законодательных актах, регулировавших замену совзнака казначейским рублем.

In the article the preparatory measures before completion of reformation of the money system of Ukraine are analyzed, that was conducted in 1922–1924. The author accents attention on the legislative acts that regulated replacement by the radznak treasury karbovanets.

Проблема становлення й розвитку фінансової сфери України на етапі її державної незалежності вимагає ґрунтовного вивчення попереднього досвіду грошових реформ. У ХХ ст. найбільш масштабною за організаційними заходами й наслідками стала реформа 1922-1924 рр. Досягненню отриманих після її закінчення результатів сприяв, не в останню чергу, чіткий план проведення кожного етапу реформи, пошук найбільш раціональних шляхів вирішення посталих проблем і продумана підготовка до втілення в життя задумів.

Проблеми, пов'язані із втіленням у життя проекту грошової реформи 1920-х рр., широко досліджувалися у період НЕПу [1, 2, 3, 4]. Проте вказані праці носили переважно економічний характер. Натомість автори мало уваги приділяли аналізу суспільно-історичних процесів, пов'язаних із реформою. Радянській історіографії повоєнного періоду був притаманний погляд на грошову реформу 1922-1924 рр. як на безперечно вдалий і чи найефективніший захід радянської влади у фінансовій сфері міжвоєнного періоду. Тим не менш, у період 1950-х – початку 1990-х рр. радянськими істориками опрацьовано значний масив джерельного матеріалу, який дозволив підготувати ряд ґрунтовних монографій

з визначеної тематики [5, 6, 7]. Сучасна українська історіографія грошової реформи представлена лише декількома працями, серед яких помітне місце займають статті Т. Дерев'янкіна й Р. Толстова [8], О.А. Пиріг [9].

Завданням цієї статті є аналіз підготовчих заходів до заключного й найбільш вирішального заходу грошової реформи 1922-1924 рр. в УСРР – заміни радзнака казначейським карбованцем.

Проблеми, що склалися у грошовому обігу СРСР на кінець 1923 р., вимагали невідкладного завершення грошової реформи. Разом із тим, стан народного господарства робив можливим здійснення цього заходу. Розвиток економіки характеризувався збільшенням товарного обороту, що, у свою чергу, відображалося на потребі у грошах. Оздоровлення бюджету свідчило, що хоча казначейська емісія для покриття дефіциту ще й зберігалася, але вона скорочувалася до розмірів, які в умовах розширення товарообороту вже не були небезпечними.

У лютому 1924 р. уряд приступив до завершального етапу реформування грошової системи СРСР. Слід зазначити, що час для цього був не найкращий. В силу сезонності розвитку радянської економіки 1920-х років, зимово-весінній період

характеризувався зниженою кон'юнктурою. Торгівельний оборот скорочувався, що звужувало об'єм грошового обігу, підвищувало товарні ціни і, як наслідок, знижувало стабільність грошової одиниці. Взимку-весною стан державних фінансів завжди був напруженим через падіння прибутків внаслідок припинення надходжень сільсько-господарських податків й потребою у цю пору року виділяти додаткові засоби сільському господарству на будівництво й ремонтні роботи. У цей період традиційно скорочувався й радянський експорт, що складався в основному із продукції сільського господарства [10]. Збалансувати в цих умовах доходи й видатки, й тим більш, знизити дефіцитність бюджету було досить складно. Проте стан грошового господарства – стрімке падіння радзнака, який “тягнув” за собою й червінець – вимагав негайного завершення реформи.

Із початку 1924 р. й до кінця свого існування радзнак демонстрував різкі темпи знецінення. Якщо у січні 1924 р. червінець коштував 30000 крб радзнаками, у лютому – 82000 крб, то у березні – вже 330000 крб [11]. Інфляція, таким чином, склала понад 173 %. На лютий-березень припадає видання законодавчих актів про проведення грошової реформи, а тому не дивно, що на початку весни радзнак знецінився у порівнянні із лютим ще на 302,4 %. Для НКФ було очевидним, що перехід на золоте обчислення, тобто до такої системи, за якої усі податки й прибутки фіксуються у золоті і стягуються радзнаками за курсом дня, сам по собі вже означав підштовхування радзнака до знецінення. Перехід до золотої роздрібної валюти при збереженні радзнака призвів до швидкого знецінення останнього. Подальше його збереження створило б ситуацію, за якої усі розрахунки неминуче перейшли б на червінець, а курс радзнака не мав би ніякого значення для міста, проте залишався б актуальним для села [12].

Особливістю грошового обігу України в останній період існування радзнака (січень-лютий 1924 р.) було те, що він займав більший відсоток, ніж обіг Союзу. На початок реформи грошовий обіг УСРР на 26,5 % складався з радзнаків, тоді як по Союзу – лише на 16,4 % [13]. Звичайно, що така ситуація ускладнювала фінансове становище України, на неї певним чином падав тягар знецінення радзнака.

Завершенню реформи урядом надавалося виключно важливого значення. ЦК РКП(б) звернувся до усіх партійних організацій із закликом зосередити усю увагу на задачах проведення грошової реформи, на підтримці максимальної економії засобів. “Грошова реформа повинна бути поставлена у центрі усієї партійної і радянської роботи, інтересам її успіху повинні бути підлеглі інші інтереси”, – говорилося у зверненні ЦК до усіх організацій РКП(б) [14]. 6 березня 1924 р. до усіх губвиконкомів було розіслано телеграми за підписом секретаря ЦК РКП В. Молотова, у якій, зокрема, вказувалося: “Проведення грошової реформи вимагає дотримання

найсуворішої фінансової дисципліни. Розпорядження НКФ СРСР, пов'язані із проведенням грошової реформи, повинні розглядатися як бойові накази” [15]. Отже, партійними органами розумілася уся важливість дотримання чіткості у виконанні усіх необхідних технічних заходів, проте традиційна революційна риторика не полишалася. Так, нарком фінансів Г.Я. Сокольников, виступаючи у листопаді 1923 р. із доповіддю у Соціалістичній Академії, зазначив, що “підійти до проблем грошового обігу необхідно, насамперед, по-марксистськи, із тим, щоб спробувати, мабуть вперше в історії, примінити на практиці для рішення питань грошового обігу теорію Маркса” [16].

До підготовки й проведення реформи залучалися усі можливі державні й громадські організації. Зокрема на профспілки покладалося завдання проводити активну пропагандистську кампанію серед робітників, адже головною гарантією вдалого завершення грошової реформи, як відзначив голова НКФ УСРР Кузнецов на засіданні РНК республіки, є визнання нової валюти народом [17]. Разом із тим, широка роз'яснювальна робота щодо важливості реформи, яка проводилася серед робітників, направляла їхню увагу “на боротьбу із вільним ринком і приватним капіталом” [18].

Особлива роль у цьому напрямку роботи покладалася на “Всеробітземліс” – профспілку найманих сільськогосподарських робітників. Вона мусила донести завдання реформи до селянства, закликати його до допомоги державі у її проведенні [19].

Профспілки допомагали уряду не лише пропагуючи його захід, але й фінансово. Для мобілізації усіх можливих грошових засобів держава залучала не лише власні резерви, але й широко використовувала вільні грошові засоби інших державних й громадських організацій. На середину лютого 1924 р. на рахунках трудових ощадних кас знаходилося 16387 тис. крб, які уряд мав змогу пускати в товарообіг. Звичайно, що інакше довелося б ці гроші відшукувати з інших джерел або ж надрукувати. На профспілкові організації покладалося завдання стежити за розширенням мережі трудових ощадних кас й проводити широкі кампанії серед робітників для регулярного їх поповнення [20].

Суть завершального етапу грошової реформи полягала у викупі радзнаків й випуску нових твердих казначейських білетів. Останні повинні були бути, на відміну від падаючих радзнаків, міцно пов'язані із червінцем. Хоча формальної єдності між ними не передбачалося (червінець залишався банківським білетом, новий карбованець – казначейським), передбачалося створити фактично єдину валюту. Один червінець мав дорівнювати десяти казначейським карбованцям, що мало підтримуватися необмеженим обміном одного виду грошей на інші. Такий гнучкий зв'язок уявлявся у період завершення реформи найбільш оптимальним через перестороги інфляції червінця.

У час обговорення у НКФ плану проведення грошової реформи, висловлювалися думки щодо

доцільності спрощення цього заходу шляхом випуску не казначейської валюти, а купюр номіналом менше одного червінця (пів-червінця, чверть-червінця і т.д.). Зокрема, існував план випуску так званих “Податкових сертифікатів НКФ” номіналом у 5 крб золотом. Проте врешті-решт НКФ дійшов до висновку щодо доцільності запровадження казначейської емісії. Повний перехід усього емісійного права до Державного банку означав би негайну і повну відмову від усялякого використання емісії для покриття бюджетного дефіциту. Між тим, НКФ вважав це неможливим. Практика грошового обігу кінця 1923 – початку 1924 рр. довела, що казначейські білети знадобляться для часткового покриття бюджетного дефіциту, принаймні до початку нового бюджетного року. З іншого боку, випуск казначейських білетів спричинювався й небажанням ставити під загрозу стабільність червінця. Звичайно, можна було покривати бюджетний дефіцит шляхом позик у Державному банку. Це був досить простий крок, тим більш, що він не вимагав серйозної підготовки, якої потребувало введення казначейських знаків. Проте він міг призвести до невідворотних наслідків – казначейство могло систематично брати позики у Держбанку, фактично ж здійснювати скриту емісію, що поставило б під сумнів стабільність золотої радянської валюти [21].

Слід зазначити, що стан народного й державного господарства того початку 1924 р. далеко ще не були такими, щоб із впевненістю розраховувати на можливість безперешкодного переходу до твердої валюти. Тому і проект реформи, і проведення відповідних практичних заходів супроводжувалося такими обмовками (хоч їхнього застосування й не знадобилося), які давали б вихід у випадку невдачі реформи й гарантували б можливість збереження стійкості вже існуючої твердої банківської валюти [22].

5 лютого 1924 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли декрет про випуск державних казначейських білетів, які оголошувалися законними платіжними засобами. В обіг випускалися казначейські білети в 5, 3 та 1 карбованець золотом. Нові грошові знаки прив'язувалися до червінця і фактично були дрібними купюрами грошового обігу [23]. Декрет встановив співвідношення кількості казначейської валюти й банківських білетів як 1 : 2. Зокрема, НКФ сподівався, що вже на кінець 1924 р. в обіг вдасться випустити 400 млн крб банкнотами і 200 млн крб казначейськими знаками [24]. Встановлюючи цю межу, виходили з того, що гроші номіналом нижче 10 крб складали до Першої світової війни 40 % усієї грошової маси, а із врахуванням меншої купівельної спроможності радянського карбованця цю норму можна визначити у 33,3 % [25]. Разом із цим, подібна межа встановлювала обмеження для казначейської емісії нормою банківської емісії, яка за нормальної організації банківського кредиту більш чуйно відображала дійсні потреби обігу в грошових засобах і тим

самим могла слугувати гарантією для безболісних випусків нових казначейських грошових знаків. Крім того, встановлювалося, що кожен окремих випуск казначейських білетів дозволявся лише особливою постановою Ради Праці й Оборони СРСР [26].

7 лютого Правління Держбанку оголосило про прийом казначейських білетів в усі платежі з розрахунку: 1 червінець дорівнює 10 карбованцям золотом [27]. Хоча законодавчо співвідношення між казначейськими білетами й червінцями не встановлювалося. Це було зроблено на той випадок, якщо реформа не вийде й казначейські білети почнуть падати. Тоді їхнє падіння не зачепить червінця [28].

Природно, що знайшлися голоси, які стверджували, що чіткого співвідношення між казначейським білетом і червінцем не існуватиме, та неминуче виникне лаж при обміні. НКФ, у свою чергу, покладався на те (і його плани справдилися вже у перші тижні грошової реформи), що паритет був міцно встановлений банком. Крім встановлення чіткого співвідношення випуску банкнот і казначейських білетів та дозволу необмеженого вільного обміну одних грошових знаків на інші, була зроблена ставка на те, що населення поставиться із довірою до казначейської валюти, не стане тезаврувати червінці й проблем із обміном їх на червінці не виникне [29]. У результаті казначейський карбованець став співвідноситися із радзнаком як десята частина червінця.

Емісія радзнаків мала бути припинена згідно постанови ЦВК і РНК від 14 лютого 1924 р. Вона забороняла з 15 лютого друкування й випуск з фондів НКФ грошових знаків зразка 1923 р., разом з тим пропонуючи знищити не випущені в обіг запаси цих грошей на фабриках і у базах на місцях [30]. Ті ж радзнаки, що були випущені в обіг до 14 лютого, надалі до особливого розпорядження залишалися в обігу й слугували законним платіжним засобом на попередніх умовах [31]. Постанова мала й пропагандистське значення – вона демонструвала населенню, що із радзнаком нарешті покінчено [32].

Постанову про викуп радзнаків РНК було прийнято 7 березня 1924 р., тобто через місяць після випуску казначейських знаків. Викупний курс радзнака фіксувався у 50000 крб знаками 1923 р. (чи 50 000 000 000 старими грошима) за один карбованець золотом [33].

На перший погляд, неодноразовість випуску нових грошей й викупу старих є неправильною. Проте ситуація, що склалася у грошовому обігу СРСР на кінець 1923 – початок 1924 рр., вимагала саме такого незвичного способу проведення грошової реформи.

Слід зазначити, що відносно терміну встановлення твердого курсу й припинення емісії радзнака у НКФ існувала досить жвава дискусія, оскільки ці питання були одними із ряду найбільш принципових для успіху реформи. Так, було висунуто пропозицію,

що реформу необхідно розпочати оголошенням твердого курсу радзнака, до чого підштовхували інтереси державної промисловості й торгівлі, які прагнули отримати якнайшвидше можливість позбутися втрат від знецінення радзнака. Проте здійснивши фіксацію курсу радзнака до того, як реформа дала свої перші результати, НКФ опинився б перед загрозою краху всього заходу, тому що реформа могла перетворитися лише на деномінацію грошей. Тому необхідно було спочатку ввести в обіг казначейський знак, добитися того, щоб він циркулював на рівні із червінцем, щоб дрібний ринок почав обчислювати у ньому ціни, а вже тоді фіксувати твердий курс радзнака [34].

Таким чином, метою нетривалого, але вкрай болісного періоду конкурування нових і старих грошей була, по-перше, необхідність сформулювати на досвіді одночасної, хоча б нетривалої, циркуляції нових і старих грошей розуміння у населення різниці між ними і усвідомлення, що відбувається не просто деномінація, а реформа грошової системи, і, по-друге, після початку випуску нових грошей і припинення випуску радзнаків був необхідний ще невеликий термін для обігу старих грошей, протягом якого вони, знецінюючись, звільнили б місце для нових грошей [35]. Фіксація викупного курсу неминуче привела б до уповільнення "втечі від радзнака" [36]. Крім того, мали значення й технічні труднощі швидкої заміни старих грошей [37]. Відповідно й емісія радянських грошових знаків продовжувалася ще певний час після початку випуску казначейських білетів.

Від початку було оголошено, що радянські грошові знаки зберігають силу законного платіжного засобу лише до 10 квітня, після чого вони будуть прийматися в обмін лише у касах НКФ і Держбанку до 30 квітня включно. Проте 22 березня було видано додаткову постанову РНК СРСР про продовження терміну обміну і прийому в платежі грошових знаків 1923 р. до 10 травня і до обміну на тверду валюту до 30 травня. Для іноземних тримачів радянських грошових знаків цей термін був продовжений ще на місяць [38]. Продовження терміну обміну радзнаків зумовлювалося тим, що з технічних причин випуск монет відставав від запланованого, й виникла загроза браку в країні розмінних грошей [39]. До 1 червня 1924 р. усі радзнаки були викуплені [40].

При плануванні реформи стояло питання: обмежитись випуском паперових грошей, або приступити також до випуску металевих монет. Про золото поки що не могло бути, звичайно, й мови. Але для того, щоб поставити казначейську емісію на міцнішу основу, вважалось правильним випустити срібну монету. Особливо великого значення випуск срібла набув з точки зору необхідності впровадження якомога більшої кількості грошей та розширення емісійних можливостей казначейства.

Також карбування срібної монети мало й велике політичне значення. Після майже десятка років

відсутності металевих монет в обігу, поява нових, а тим паче срібних, повинна була оздоровлююче подіяти на грошовий обіг й підкріпити в населення довіру до реформи. Нові монети не відрізнялися від дореволюційних за розмірами, вагою й пробою дорогоцінного металу, новими були лише зображення й легенди. А отже, населення повинно було побачити, що радянська влада відновлює той стан економіки, який існував до війни. Особливого значення цей фактор набував для упорядкування грошового обігу на селі. Зокрема передбачалося, що селянство буде залюбки приймати срібні гроші [41].

Проте не відкидаючи вищевказані політичні мотиви випуску радянською владою монет за дореволюційним монетним уставом, не слід забувати, що в умовах зруйнованого господарства країни в цілому і, зокрема, монетного виробництва, створення яких би то не було нових механізмів для карбування монет, як і закупівля їх за кордоном, були не під силу Радянській державі. Тому для виконання цього важливого завдання на монетному дворі у Петрограді використовувалися вже наявні верстати й інструменти, включаючи запаси монетних кружків й срібної монети, виготовлених до революції [42].

Поруч із цими міркуваннями, випуск монет в обіг мав і суто економічні міркування. Справа в тому, що випуск срібла, яке залишається надовго чи назавжди в обігу, складає серйозний прибуток для держави, оскільки ринкова ціна срібла, що міститься в монеті, є меншою номінальної вартості, позначеної на монеті. Намічений на 1 січня 1925 р. випуск 100 млн крб сріблом обіцяв дати чистий прибуток приблизно у 45-50 млн крб, а це повинно було зіграти суттєву роль у збалансуванні бюджету [43].

Попри очевидні вигоди випуску монети на заключному етапі грошової реформи, в уряді виникла дискусія щодо можливої тезаврації срібних монет у зв'язку з прирівнюванням їх до казначейських білетів. Існували діаметральні думки щодо долі монетного срібла. Одні стверджували, що срібло буде ходити по курсу вище паперових грошей, інші, навпаки, стверджували, що курс срібла буде нижчим курсу казначейських білетів [44]. Таким чином, існувала проблема підтримки курсу карбованця відносно срібла.

Про карбування розмінної монети було оголошено декретом ЦВК та РНК СРСР від 22 лютого 1924 р. Постанова встановлювала дореволюційний монетний устав, тобто було визнано найбільш доцільним не змінювати ані вмісту чистого срібла та міді в монетах, ані їх лігатурної ваги та діаметру, ані попереднього ремедіуму. Обіг повинен був отримати монету, яка в точності відповідала тій, якою він звик користуватися до війни. Змінено було лише її зовнішній вигляд.

Декрет передбачав випуск срібної високопробної (банківської) монети номіналом у 1 карбованець та 50 копійок (остання називалася полтинником) та низькопробної (білонної) номіналами в 20, 15 і 10 копійок. Від випуску срібних монет у 25 та

5 копійок, що практикувалося до 1914 р., відмовилися, оскільки досвід дореволюційного грошового обігу Росії довів їхню непотрібність. Мідна монета випускалася номіналом у 5, 3, 2 та 1 копійку [45]. До революції карбувалася також монета номіналом у $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ копійки. Спочатку від їх випуску відмовилися, проте у 1925 р. визнали за правильне емітувати номінал півкопійки [46]. Таке рішення зумовлювалося насамперед потребами грошового обігу [47].

На випадок відставання темпу карбування монети від потреб грошового обігу був передбачений випуск тимчасових розмінних бон (назви вони не отримали) номіналом до 50 копійок, які перебували в обігу нарівні із монетою. Декретом було намічено не пізніше 1 січня 1925 р. приступити до вилучення розмінних знаків шляхом обміну їх по номіналу на дзвінку монету відповідних номіналів [48].

Один карбованець срібною чи мідною монетою прирівнюється до одного карбованця золотом державними казначейськими білетами. Система грошового обігу була, таким чином, приведена до єдності. Срібна та мідна монета нарівні із паперовими грошима надіялася правом законного платіжного засобу, тобто ставала обов'язковим до прийому в платежі для всіх закладів, підприємств та осіб. Для монет декрет зберігав ті обмеження, які існували в дореволюційному монетному уставі. Банківське срібло було обов'язковим до прийому на суму до 25 крб, білонне срібло та мідна монета – на суму до 3 крб. Така жорстка регламентація покликана була попередити осідання в одних руках великих сум монет. Лише каси державного казначейства зобов'язані були приймати монету без обмежень [49]. Потерта монета, яка надійшла у каси НКФ, знову в обіг не випускалася. Зіпсована та нерозпізнавана по штемпелю монета не приймалася зовсім у каси НКФ і була не обов'язковою до прийому в платежі [50].

Декрет від 22 лютого передбачав також долю срібних монет дореволюційного карбування: старе срібло не “монетизувалося”, тобто не визнавалося законним платіжним засобом, й залишалася в силі заборона прийому платежів срібними монетами дореволюційного карбування.

Це рішення було зумовлено рядом причин. Не дивлячись на тривалу заборону на операції із дорогоцінними металами, у населення зберігалась дуже велика кількість довоєнного монетного срібла. Так, С.А. Фалькнер загальну суму металевих грошей у населення оцінював у 600 млн крб [51]. Згідно з

даними С.Т. Кістіньова, накопичення населення у монеті в квітні 1922 р. оцінювалися приблизно у 200 млн золотих карбованців, причому половина цієї суми припадала на золоті монети [52]. Через це у НКФ виникла серйозна стурбованість, що його визнання державою поверне стару білонну монету в канали грошового обігу та заповнить їх настільки, що значно ускладнить введення нової казначейської валюти як монет, так і паперових грошей. Хоча, слід відзначити, у НКФ існували також побоювання, що заборона старої монети перешкодить введення срібної монети нового карбування [53]. Але ці прогнози не виправдалися. Якщо у березні за срібну монету в 1 карбованець на вільному ринку давали 1,15 крб, то вже у квітні – лише 58 коп. [54].

Окрім цих законодавчих актів, був виданий ряд постанов, пов'язаних із проведенням реформи. Для успіху реформи необхідно було повністю ліквідувати усі способи обчислення, крім золотого (червінцевого). 29 лютого Рада праці й оборони СРСР прийняла постанову про заборону після 1 березня 1924 р. укладати угоди, видавати зобов'язання, встановлювати тарифи і такси із обчисленням платежів за показниками середніх товарних цін, тобто у товарних карбованцях. Обчислення у товарних карбованцях було замінене обчисленням у золотій валюті. Укладені неналежним чином угоди й зобов'язання оголошувалися недійсними. Ті ж фінансові документи, які були укладені до 1 березня, переводилися на золоту валюту не пізніше 31 березня 1924 р. Таким чином, введення нової валюти покляло край практиці ціннісного рахунку за індексами товарних цін [55].

Для підтримки попиту на казначейські білети, постановою РПО був заборонений випуск будь-яких грошових сурогатів (платіжних ордерів на пред'явника, грошових квитанцій та товари тощо) [56]. Крім того, був опублікований ряд постанов для держаних і кооперативних підприємств, що регулювали встановлюваний ними рівень цін на товари [57].

Таким чином, проведення реформи було добре забезпечене на законодавчому рівні. Цілим рядом актів уряд чітко визначив умови докорінної реорганізації системи грошового обігу. Завершення грошової реформи – заміна радзнака казначейським білетом – було закономірним, цілком виправданим і своєчасним заходом. Радянський уряд провів його повністю у відповідності до першочергового плану грошової реформи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сокольников Г.Я. Денежная реформа и пути ее закрепления. – М., Б.г.
2. Юровский Л.Н. Денежная политика Советской власти (1917-1927). – М., 1928.
3. Рагольский М.Н. Денежное обращение в Советской России. – Саратов, 1924.
4. Наше денежное обращение: Сборник материалов по истории денежного обращения в 1914-1925 гг. / Под ред. Л.Н. Юровского. – М., 1926.
5. Мец Н. Наш рубль. – М., 1969.
6. Мельникова А.С. Твердые деньги. – Изд. 2-е, доп. – М., 1973.

7. Маневич В.Е. Проблемы теории денежного обращения в советской экономической литературе 1917-1926 годов. – М., 1979.
8. Дерев'янкін Т., Толстов Р. Грошова реформа початку 20-х років та її роль у введенні сталої валюти в країні // Економіка України. – 1995. – № 12.
9. Пиріг О.А. Місце грошової реформи 1922-1924 рр. у здійсненні нової економічної політики // Український історичний журнал. – 2000. – № 3.
10. Русский рубль. Два века истории. XIX-XX вв. – М., 1994. – С. 216.
11. Далин С.А. Инфляция в эпохи социальных революций. – М., 1983. – С. 274.
12. Сокольников Г.Я. Денежная реформа... – С. 6-7.
13. Сигал Б. Опыт исчисления денежной массы, находящейся в обращении на Украине // Кредит и денежное обращение Украины. – Х., 1925. – С. 122.
14. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М., 1970. – Т. 2. – С. 26.
15. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1861.
16. Сокольников Г.Я. Финансовая политика революции: в 2 т. – М., 2006. – Т. 1. – С. 369.
17. Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2340. – Арк. 94.
18. ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2409. – Арк. 6.
19. Т-е В. Грошова реформа // Сільсько-господарський пролетар. – 1924. – № 4. – С. 24.
20. Там само. – С. 20.
21. Сокольников Г.Я. Денежная реформа... – С. 6-7.
22. Русский рубль. – С. 213.
23. Наше денежное обращение. – С. 34.
24. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1889. – Арк. 2.
25. Русский рубль. – С. 214.
26. Там само.
27. Голанд Ю.М. Дискуссии об экономической политике в годы денежной реформы. 1921-1924. – М., 2006. – С. 601.
28. Бокарев Ю.П. Денежные реформы в России и Европе 20-х годов // НЭП в контексте исторического развития России XX века. – М., 2001. – С. 149.
29. Сокольников Г.Я. Денежная реформа... – С. 8-9.
30. Наше денежное обращение. – С. 34.
31. Русский рубль. – С. 213.
32. Голанд Ю.М. Вказана праця. – С. 601.
33. Наше денежное обращение. – С. 34.
34. Сокольников Г.Я. Денежная реформа... – С. 10-11.
35. Наше денежное обращение. – С. 34.
36. Голанд Ю.М. Вказана праця. – С. 603.
37. Русский рубль. – С. 214.
38. Наше денежное обращение. – С. 34.
39. Голанд Ю.М. Вказана праця. – С. 603.
40. Супонев Н.А. Наша финансовая политика // Власть Советов за десять лет: 1917-1927. – Л., 1927. – С. 118.
41. Юровский Л.Н. Денежная политика Советской власти... – С. 290.
42. Смирнов М.И. Первое десятилетие чеканки монет в СССР // Деньги и кредит. – 1990. – № 8. – С. 76.
43. Рагольский М.Н. Вказана праця. – С. 101.
44. Сокольников Г.Я. Денежная реформа... – С. 9-10.
45. Юровский Л.Н. Денежная политика Советской власти... – С. 295-296.
46. Щелоков А.С. Монеты СССР: Каталог. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1989. – С. 33.
47. Смирнов М.И. Вказана праця. – С. 73.
48. Сенкевич Д. Государственные денежные эмиссии РСФСР 1923-1961 гг. // Советский коллекционер. – 1968. – № 6. – С. 110.
49. Юровский Л.Н. Денежная политика Советской власти... – С. 296.
50. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства. Юридическое исследование. – М., 1927. – С. 135.
51. Юровский Л.Н. Современные проблемы денежной политики. – М., 1926. – С. 8.
52. Борисов С.М. Червонец – валюта нэпа // Деньги и кредит. – 1992. – № 1. – С. 19.
53. Юровский Л.Н. Денежная политика Советской власти... – С. 296-297.
54. Русский рубль. – С. 220.
55. Наше денежное обращение. – С. 34; Далин С.А. Вказана праця. – С. 102-103.
56. Голанд Ю.М. Вказана праця. – С. 603.
57. Наше денежное обращение. – С. 34.